

Коляда Н. М. Громадсько-освітні ініціативи студентської молоді в недільних школах України (60-ті рр. XIX ст.) / Н. М. Коляда // Збірник наукових праць Львівського національного університету імені І. Я. Франка. 2016. – Вип. 48. – Львів, 2016. – С. 34–39.

УДК 37 (09) (477)

**ГРОМАДСЬКО-ОСВІТНІ ІНІЦІАТИВИ СТУДЕНТСЬКОЇ
МОЛОДІ В НЕДІЛЬНИХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ**

(60-ті рр. XIX ст.)

Наталія Коляда

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

вул. Садова, 2, 20300 Умань Черкаська обл.

(04744)35308, fsppp@bk.ru

У статті розкрито громадські ініціативи та узагальнено досвід просвітницько-педагогічної діяльності українського студентства в недільних школах 60-х рр. XIX ст. – нетрадиційних народно-просвітницьких закладів позашкільної освіти та освіти дорослих, навчання в яких відбувалося один раз на тиждень (в неділю, суботу (для осіб єврейської національності) або святкові дні).

Встановлено, що перша недільна школа була відкрита 11 жовтня 1859 р. завдяки старанням української студентської молоді в Києві у приміщенні Подільського повітового дворянського училища.

Автором висвітлено процес заснування, організації навчально-виховної роботи недільних шкіл (зокрема, визначенні змісту, форм та методів викладання), залучення учнів до надбань національної культури.

Ключові слова: громадянське виховання, громадсько-освітні ініціативи, громадсько-просвітницький рух 60-х рр. XIX ст., просвітницька і педагогічна діяльність студентської молоді, недільні школи, видавнича діяльність, національна культура.

Побудова громадянського суспільства, інтеграція України у світове та європейське співтовариство передбачають орієнтацію на Людину, її духовну культуру, виховання ціннісного ставлення до соціального оточення та самої себе, національно свідомого, високоосвіченого, життєво компетентного, толерантного громадянина – патріота, здатного до саморозвитку та самовдосконалення, відповідального перед своєю нацією [8]. Головна мета громадянського виховання – підготовка молоді до життя у громадянському демократичному суспільстві, у взаємопов'язаному світі; визнання та прийняття цінностей, що виступають головними, визначальними для даного суспільства (О. Сухомлинська) [12, с. 3].

Сучасні тенденції розвитку українського суспільства висунули на передній план громадського життя проблему громадянськості і як якості суспільства, і як якості особистості. Розвиток демократії нерозривно пов'язаний із підвищенням рівня громадянськості суспільства загалом, а особливо – молоді, студентської молоді.

Значні можливості для вирішення багатьох актуальних соціально-виховних проблем надасть розгляд функціонування вищих навчальних закладів – університетів – в історико-педагогічному та соціокультурному контексті. Тому цікавим у цьому плані є вивчення досвіду громадсько-освітніх ініціатив студентської молоді 60-х рр. XIX ст. в недільних школах України – нетрадиційних народно-просвітницьких закладів позашкільної освіти та освіти дорослих.

Діяльність студентської молоді України 60-х рр. XIX ст. в недільних школах викликала зацікавленість з боку педагогів, істориків, науковців минулого і сучасності, серед яких чільне місце посідають праці Я. Абрамова [1], В. Білана [3], Г. Жураківського [7] та ін. Відповідно до аналізу останніх публікацій, розв'язання заявленої проблеми започатковано в дослідженнях Л. Вовк [5], Л. Березівської [2], Л. Бондар [4], С. Дмитренко [6], Н. Побірченко [10], С. Черкасової [14]. Однак, більшість авторів висвітлює

лише окремі аспекти діяльності студентів-«недільників» у контексті розвитку громадсько-просвітницького руху на терені України.

Мета статті полягає у розкритті громадських ініціатив та узагальненні досвіду просвітницько-педагогічної діяльності українського студентства в недільних школах 60-х рр. ХІХ ст.: висвітленні процесів заснування, організації навчально-виховної роботи (зокрема, визначенні змісту, форм та методів викладання), залучення учнів до надбань національної культури.

Підготовка до відкриття першої української недільної школи розпочалася ще в серпні 1859 р., коли на одному із засідань літературного гуртка (так званих студентських зібрань) студент V-го семестру історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира Ф. Вороний вніс пропозицію про заснування у місті недільної школи. Після цього студенти звернулись із пропозицією – відкрити недільну школу у приміщенні Києво-Подільського повітового дворянського училища до його штатного наглядача І. Слепушкіна, який 21 серпня дав письмове підтвердження своєї згоди [11, с. 5].

14 вересня 1859 р. до канцелярії попечителя Київського учбового округу М. Пирогова надійшло прохання від 17-ти студентів університету такого змісту: «Прагнучи надати хлопчикам тутешнього ремісничого класу засоби для першопочаткової освіти, ми, що нижче підписалися, покійно просимо Ваше Превосходительство дозволити нам відкрити у будинку Києво-Подільського Дворянського Училища дарову недільну і святкову школу» [11, с. 1]. Вже 19 вересня 1859 р. студенти вдруге подали на ім'я попечителя заяву-прохання, до якої додали письмові підтвердження про згоду професора П. Павлова взяти на себе керівництво наміченою недільною школою (за порадою М. Пирогова) та згоду студента Київської духовної академії священика В. Кузнецова (від 15 жовтня 1859 р.) викладати Закон Божий. Ознайомившись із змістом перерахованих вище документів, М. Пирогов того ж дня дав згоду на відкриття недільної школи (написавши на заяві олівцем: «Пустити в хід») [11, с. 1, 3–4].

Отримавши дозвіл попечителя, студенти одразу розіслали в майстерні оголошення та листи з інформацією про умови прийому до недільної школи (зазначивши, зокрема, що роки не будуть служити перешкодою і школу зможуть відвідувати навіть дорослі); І. Слепушкін та П. Павлов здійснювали попередній запис усіх бажаючих навчатися. Перше офіційне повідомлення про недільні школи з'явилося в газеті «Киевский телеграф» за 23 вересня 1859 р. Таким чином, 11 жовтня 1859 р. завдяки старанням української студентської молоді в Києві у приміщенні Подільського повітового дворянського училища (на розі Костянтинівської та Хоревої вулиць, 9/16) з'явилась перша недільна школа [10, с. 17].

Успіх перших «недільників» став добрим прикладом для наслідування: вже 25 жовтня 1859 р. студенти Київського університету відкрили недільну школу в приміщенні прихідського училища по вул. Жилянській – так звану Новостроєнську, а наприкінці жовтня 1860 р. – на Печерську. У них був намір заснувати ще один такий навчальний заклад на Новому Строєнні, однак, вище духовенство не дало на це своєї згоди [3, с. 33].

Ініціативу студентської молоді у справі відкриття недільних шкіл підтримали жінки-освітянки. Зокрема, завдяки старанням студентів та гімназистів 31 січня 1860 р. розпочала діяльність перша жіноча недільна школа, викладачами якої стали класні дами приватного жіночого пансіону пані Нельговської. Майже одночасно в Києві проходила підготовка до заснування ще двох недільних шкіл для жінок, відкритих у приміщеннях жіночої Фундуклеївської гімназії (6 листопада 1860 р.) та Подільського жіночого прихідського училища (11 листопада 1860 р.). Крім цього, київські студенти університету звернулися до офіційного начальства з проханням дозволити їм проводити недільні бесіди для арештантів. Таким чином, недільну школу було відкрито ще й у приміщенні міської в'язниці [3, с. 33–34].

Упродовж 1859–1862 рр. з ініціативи студентства розпочали діяльність 5 недільних шкіл (4 чоловічих та 1 жіноча) у Харкові. Одна з чоловічих діяла

при Харківському університеті, до складу організаторів та викладачів якої увійшли В. Гнилосиров, П. Лобко, В. Мова, А. Шиманов, М. Жученко та ін.

Приклад університетської молоді у справі заснування недільних шкіл підхопили учні середніх навчальних закладів України – гімназисти, які відкрили такі нетрадиційні народно-просвітницькі заклади у приміщеннях 1-ої Київської чоловічої гімназії (8 жовтня 1860 р.), Немирівської та Кам'янець-Подільської гімназій Подільської губернії (1861 р.), Житомирської гімназії Волинської губернії (1861 р.), Полтавської чоловічої гімназії (24 квітня 1860 р.), Чернігівської гімназії (17 квітня 1860 р.), 2-ої Одеської гімназії та ін. [3, с. 33–35].

Для студентства, яке складало ядро викладацького складу недільних шкіл (за даними П. Ширинського-Шихматова, з числа київських студентів було 9 розпорядників та 119 вчителів), організація недільного навчання, звичайно, була справою новою. Тому з метою теоретичного обґрунтування діяльності таких нетрадиційних навчальних закладів створювались об'єднання «недільників». Зокрема, у Києві було організоване «Товариство недільних шкіл», до складу якого увійшли студенти університету Св. Володимира – майбутні члени українських Громад [5, с. 41].

Студенти-викладачі виявили серйозний підхід до організації педагогічного процесу в недільних школах, вибору та розробки навчальних програм і методик. Про це свідчить зміст розробленої ними програми, поданої разом із заявою-проханням 19 вересня 1859 р. до канцелярії попечителя Київського учбового округу: все було добре виважено, продумано й аргументовано. У своїй педагогічній діяльності студенти-викладачі дотримувалися принципів гуманізації, демократизації, диференціації, індивідуалізації, наступності, наочності та ін., апробували та запроваджували прогресивні освітні методики, розроблені провідними педагогами сучасності – звукові методи навчання грамоти К. Ушинського, В. Золотова, Горбинського, методи бесіди, пояснювального читання, «перепитування прочитаного», вивчення читацьких інтересів учнів і т.д.

Недільні школи як нетрадиційні навчальні заклади другої половини XIX ст. – початку XX ст. суттєво відрізнялися від державних шкіл та училищ. Навчання тут відбувалося один раз на тиждень (в неділю, суботу (для осіб єврейської національності) або святкові дні), в основному з 11-ої до 14-ої години. З метою задоволення навчальних потреб усіх учнів їх розділяли (диференціювали) відповідно до віку та рівня освітньої підготовки на групи, з яких формувались 2 класи – вищий (для тих, хто вмів читати) і нижчий (для тих, хто не вмів читати); нижчий клас ділився ще на 2 відділи (в перший зараховувалися зовсім неграмотні, а в другий – ті, хто хоч трохи був знайомий з механізмом читання). Таким чином, другий відділ нижчого класу був перехідним, а це забезпечувало дотримання принципу наступності у навчанні. Крім цього, в залежності від кількості учителів, класи та відділи ділилися ще на окремі навчальні групи (по 3-7 осіб). Саме індивідуально-груповий підхід до побудови педагогічного процесу дозволяв студентам-викладачам не лише досягти гарних результатів (за умови мінімальної затрати часу) та сприяти різнобічному розвитку учнів, але й забезпечити розумне та морально-духовне єднання людей, щирість, любов і тепло сімейних взаємин [10, с. 22].

Виявом колективної творчості студентів-«недільників» були педагогічні ради (як кожної окремої школи, так і загальноміські) – періодичні зібрання викладачів, які проводились з метою обміну досвідом та обговорення професійних та практично-шкільних питань, наприклад: про значення дисципліни, про виховний вплив школи, про переваги та недоліки методик викладання окремих предметів, про влаштування шкільних свят і т.п. До того ж у багатьох недільних школах під час роботи педагогічних рад практикувалось таке нововведення, як представництво учнів, які користувались правом не лише дорадчого, але й вирішального голосу.

Створюючи нову, громадсько-просвітницьку ідеологію, студенти-«недільники», всупереч чинному освітньому законодавству, працювали над удосконаленням навчальних програм. Окрім затвердженого переліку

предметів викладання (закону Божого, російської і слов'янської грамоти, письма та арифметики), в багатьох недільних школах вивчали історію рідного краю, географію, хімію, біологію, народну медицину, іноземні мови, вивчати які виявили бажання самі учні. До того ж студенти-«недільники» разом із прогресивною вітчизняною громадськістю відстоювали природне право кожного народу, в тому числі й українського, – на освіту рідною мовою. До вирішення цієї проблеми у кожній окремій недільній школі підходили по-різному. Одні з них відразу перейшли до української мови навчання, тому й називали себе «українцями» (серед них – учителі Новостроєнської недільної школи); другі – так звані «космополіти» (вчителі Києво-Подільської недільної школи) – вчили обома мовами, оскільки вважали за неможливе обійтися відразу без російської мови; треті ж – «слов'янофіли» (вчителі Печерської школи) – викладали в основному російською мовою [10, с. 20].

Усвідомлюючи всю значущість піднятої проблеми, студенти-«недільники» добре розуміли, що перехід до викладання рідною мовою можливий за наявності відповідної навчально-методичної літератури. Підручники ж, видані Міністерством народної освіти та Синодом, зовсім не задовольняли методичних вимог діячів недільних шкіл. Тому викладачі самі бралися за перо з метою створення українських підручників, доступних для народу. У 1859 р. студенти Київського університету Св. Володимира підготували до друку «Азбуку» і «Хрестоматію», складену з уривків творів українських письменників, та працювали над створенням підручників з арифметики, історії, географії та ін. Упродовж наступних років студенти-«недільники» видали цілу серію української навчально-методичної літератури, зокрема такі, як «Домашня наука» (у 2-х частинах – «Перші початки» (1860 р.) та «Вищі початки» (1861р.)), «Дещо про світ божий» (1863 р.) К. Шейковського, «Арифметика (Щотниця)» (1862 р.) Д. Мороза. Однак, ще більша кількість навчально-методичної літератури авторів-студентів взагалі не пройшла офіційної цензури, а саме: «Читанка», «Вимова

наша українська і потреба нашого орфографування», «Мысли по поводу предстоящей реформы Министерства народного просвещения» А. Свидницького, «Граматика» Г. Стрижевського, «Читанка» для народних шкіл, що готувалась групою українських громадівців (колишніх студентів – «недільників») під керівництвом М. Драгоманова.

Недільні школи стали своєрідним центром залучення дітей та дорослих до надбань української культури, історії, традицій, фольклору тощо. Студенти власними силами створювали бібліотеки, переповнені творами вітчизняних письменників, організовували та проводили музично-театралізовані вистави, вечори, свята на честь ювілеїв відомих українських діячів, літературні читання, лекції з історії культури рідного народу і т.п. Саме недільні школи стали осередком поширення ідей національної самосвідомості та причетності до великого європейського народу – народу України.

Для матеріальної підтримки недільних шкіл студенти університету Св. Володимира організували публічну підписку, влаштовували за невелику плату публічні читання, драматичні спектаклі і вечори та завдяки сприянню М. Пирогова отримали дозвіл генерал-губернатора на щорічні асигнування з міського бюджету у розмірі 150 карбованців сріблом [11, с. 41, 42, 46]. Зокрема, у драматичних спектаклях та літературних вечорах на користь недільних шкіл разом із київськими студентами брали активну участь корифеї української сцени М. Кропивницький, М. Лисенко, М. Старицький та ін. Такі вечори культурно-освітнього спрямування також проводили студенти Харківського університету, учнівська молодь і представники педагогічної громадськості Полтави, Чернігова, Одеси та інших міст України [3, с. 38].

Саме «характеру особистостей» студентів-викладачів попечитель Київського учбового округу М. Пирогов приписував «швидкі та неочікувані успіхи» учнів-«недільників» [9, с. 395]. «Результати навчання в обох школах, – зазначав у журналі «Основа» автор педагогічного огляду діяльності

Подільської та Новостроєнської недільних шкіл за 1-й навчальний рік, – були разючими; зі звітів видно, що учні за декілька уроків встигали засвоїти ґрунтовно те, що в інших, регламентованих школах, зазвичай, погано засвоюється за більший в чотири рази термін» [13, с. 90].

Саме завдяки і насамперед завдяки «характеру особистостей» студентів-викладачів, чий високі моральні, людські, громадянські якості були яскравим прикладом для наслідування, в недільних школах існувала особлива атмосфера відносин між учителем та учнем, основана на взаємоповазі, щирості, любові та гідності. До того ж, наслідуючи настанови прогресивних педагогів сучасності, зокрема М. Пирогова, студенти-«недільники» повністю відкидали фізичні покарання, оскільки були глибоко переконані в тому, що ніщо так згубно не впливає на душу людини, як страх, і тим більше страх фізичного покарання [10, с. 21].

Вирішуючи безліч нагальних проблем, що виникали в діяльності таких нетрадиційних освітніх закладів, студенти-«недільники» одночасно приділяли належну увагу питанням соціального плану. Справа в тому, що учнівський склад недільних шкіл був досить різноманітним відносно віку, національності, суспільного становища, роду занять, рівня освітньої підготовки і т.п. До того ж кожен із цих настільки різних людей – неповторна особистість, яка потребувала особливого, індивідуального підходу. Тому саме від викладачів-«недільників» залежав не лише розумовий розвиток учня, але й рівень його соціалізації, тобто залучення до системи суспільних відносин та усвідомлення своєї рівноправності в суспільстві, адже переважна більшість учнів походили з так званих соціальних «низів».

Впливова офіційна громадськість завжди звинувачувала студентів-«недільників» у розповсюдженні протизаконних знань та антиурядовій пропаганді. Зокрема, на початку 1860 р. були арештовані члени Харківсько-Київського таємного товариства. В результаті виявлення фактів антиурядової пропаганди, що мала місце в недільних школах Києва та Харкова, студентів було вислано в різні віддалені губернії, де вони знову ж таки брались за

організацію недільного навчання: М. Муравський – у Бірську та Оренбурзі, В. Португалов – у Казані, П. Єфименко – у Пермі та Катеринбурзі.

Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор кн. І. Васильчиков ще на початку 1860 р. розпочав відкриту кампанію проти діячів недільних шкіл, що супроводжувалася цілим рядом адміністративних репресій. На ім'я попечителя Київського учбового округу М. Пирогова один за другим приходили листи від генерал-губернатора з вимогами посилення нагляду за студентами-«недільниками». В одному з таких листів (від 13 грудня 1860 р.) кн. І. Васильчиков висунув цілий ряд звинувачень проти діячів недільних шкіл, навчання в яких, на його думку, не відповідає «видам уряду»: відсутній «нагляд за викладанням», відкривається «можливість ухилятися від прийнятої системи навчання» і т.д. [7, с. 155]. Адміністративні репресії щодо студентів були черговим заходом у цілій системі відкритої кампанії царського офіціозу проти «недільників». Результатом посилення нагляду з боку Міністерства народної освіти, Міністерства внутрішніх справ та духовного відомства відповідно до указу царя Олександра II від 10 червня 1862 р. стало повсюдне закриття недільних шкіл – «до перетворення ... на нових основах» [1, с. 61].

Після відродження громадсько-просвітницького руху «недільників» українська студентська молодь вже не відігравала провідної ролі в діяльності недільних шкіл, у ролі засновників яких виступили земства, товариства поширення в народі грамотності, міські управи, різноманітні просвітницькі організації, об'єднання та приватні особи (до революції 1917 р. в Україні діяло 112 недільних шкіл [5, с. 35]). Однак, діяльність у таких нетрадиційних навчальних закладах, безперечно, є значним надбанням студентства 60-х рр. XIX ст., оскільки саме недільні школи стали місцем апробації їх педагогічної майстерності та реалізації національно-просвітницьких планів.

У результаті проведеного історико-педагогічного дослідження було розкрито громадсько-освітні ініціативи та узагальнено практичний внесок

студентської молоді України 60-х рр. ХІХ ст. у становлення та розвиток недільних шкіл.

Однією із найважливіших перспектив подальших розвідок у даному напрямку є всебічне вивчення історії недільних шкіл, усвідомлення сутності й сенсу цього історико-педагогічного феномену з метою пошуку нових шляхів розвитку національної системи освіти України, зокрема, подальшого удосконалення теорії і практики позашкільної освіти та освіти дорослих у контексті сучасної концепції безперервної освіти.

Бібліографія

1. Абрамов Я. В. Наши воскресные школы: Их прошлое и настоящее / Я. В. Абрамов. – СПб., 1900. – 351 с.
2. Березівська Л. Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Л. Д. Березівська. – К. : Молодь, 1999. – 191 с.
3. Білан В. Мережа недільних шкіл на Україні (1859-1862 рр.) / В. Білан // Архіви України. – 1966. – №5. – С. 31–40.
4. Бондар Л.С. З історії створення недільних шкіл на Україні // Розвиток освіти на Україні (ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / Л. С. Бондар. – К. : Інститут педагогіки АПН України, 1995. – 108 с.
5. Вовк Л. П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості) / Л. П. Вовк. – К. : ТОВ «МФА», 1997. – 178 с.
6. Дмитренко С.М. Громадсько-педагогічний рух на Україні (40-і роки ХІХ ст.) / С. М. Дмитренко. – К. : ТОВ «МФА», 1997. – 58 с.
7. Жураковский Г. Е. Из истории просвещения в дореволюционной России / Г. Е. Жураковский. – М. : Педагогика, 1978. – 158 с.
8. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.mon.gov.ua/ua/pr-viddil>
9. Пирогов Н. И. О воскресных школах / Н. И. Пирогов / Избр. пед. соч. – М. : АПН РСФСР, 1953. – С. 394–402.

10. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття: У 2 кн. – кн. 1: Київська громада. – К. : Наук.світ, 2000. – 307 с.

11. Справа про відкриття недільних і святкових шкіл в Києві. – ЦДІАУК, ф. 707, оп. 25, спр. 352, арк. 1–158.

12. Сухомлинська О. Громадянське виховання: спадщина і сучасність / О. Сухомлинська // Управління освітою. – 2005. – № 24. – С. 3.

13. Училища, образовавшие на Юге в последнее время // Основа. – 1861. – № 6. – С. 79–107.

14. Черкасова С. О. Просвітницько-педагогічна діяльність студентських громадських організацій університетів України (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / ХДПУ ім. Г. С. Сковороди. – Х.арків, 2000. – 20 с.

The article deals with public initiatives and generalized experience of education and teaching students of Ukrainian Sunday schools in the 60-th years XIX century as the non-traditional national educational institutions adult education and adult education, training which was once a week (Sunday to Saturday (for persons of Jewish nationality) or holidays).

Established the first Sunday school was opened on October 11, 1859 through the efforts of Ukrainian students in Kiev at the premises Podolsk district noble school.

The author highlights the process of establishing, organizing educational work of Sunday schools (eg, determining the content, forms and methods of teaching), attracting students to the heritage of national culture.

Sunday schools were a center of attraction for children and adults to the achievements of Ukrainian culture, history, traditions, folklore and so on. Students create their own library full of works of local writers, organized and performed musical and theatrical performances, parties, celebrations in honor of the anniversaries of prominent Ukrainian figures, readings, lectures on the cultural

history of their people, etc. That Sunday schools were the focus of spreading the ideas of national identity and of belonging to the great European people – the people of Ukraine.

One of the most important opportunities for further research in this area is a comprehensive study of the history of Sunday schools, awareness of the nature and meaning of this historical and pedagogical phenomenon in order to find new ways to develop national education system of Ukraine, further improving the theory and practice of adult education and adult education in the context of the modern concept of lifelong learning.

Key words: civic education, social and educational initiatives, social and educational movement 60-th years XIX century, educational and teaching activities of students, Sunday schools, publishing, national culture.